

Seramiğin Bir Kap Olarak Ölü Gömme Geleneklerinde Rolü

The Role of Ceramics in Dead Burial Traditions as a Container

Ali Temel Köşeler, *Seramik ve Cam Tasarımı Bölümü, Dokuz Eylül Üniversitesi*

Özet

İnsanlığın yerleşik yaşama geçmesinden sonra ortaya çıkan ihtiyaçlarını karşılamak üzere seramik çamurunu şekillendirip pişirerek kendisine seramik kap yapması, belki de en önemli buluşlarından biri olmuştur. Seramik kapların üretilmeye başlanmasından günümüze kadar geçen tarihsel süreçte seramik, değişen işlevi ve biçimiyle hep insanın yanında olmuş, ona eşlik etmiştir. Bu uzun tarihsel süreçte kendi içinde sürekli bir değişim ve gelişim göstererek zengin bir gelenek, zengin bir bilgi birikimi yaratmıştır. Doğada çok bulunması ve şekillendirilmesi kolay bir malzeme olmasının avantajıyla, onu şekillendiren seramikçilerin ellerinde sayısız biçimde ve çeşitlilikte eşsiz güzellikteki seramiklere dönüşmüştür.

Seramik kaplar, yiyecek ve içecekleri, değerli sıvıları, mücevherleri, ilahi güçlere verilen sunuları ve daha birçok şeyi; sahip olduğu iç boşluğunda saklayıp korumanın, bir yerden bir yere taşımının yanında, bu dünyadaki yaşamı sona eren insanı, içinde saklayıp koruyarak, insanın bilinmeze olan yolculuğunda ona eşlik eder. Ölenin ardından tutulan yas, düzenlenen törenler ve ölünün gömülme biçimi her toplumda farklılık gösterse de seramik gömme gelenekleri içinde farklı roller üstlenmiş ve insanla yaşamı boyunca sürdürdüğü ilişki ölümünden sonra da devam etmiştir.

Bu çalışmada, antropolog ve arkeologların ölü gömme gelenekleri üzerine yaptıkları araştırmalar ve saptamalar ışığında, seçilen tipik seramik kapların ölü gömme geleneklerinde oynadıkları roller incelenecek ve seramiğin ölüm sonrası insanla kurduğu ilişki ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Seramik, ölü gömme, gelenek.

Akademik disiplin(ler)/alan(lar): Güzel sanatlar, seramik ve cam tasarımı.

Abstract

It has been perhaps one of humanity's most important inventions to make ceramic containers by shaping and firing clay to meet the needs that emerged after its settled down. In the historical period since the production of ceramic containers, ceramics have always been with a man and accompanied him with his changing function and form. This long historical process has created a rich tradition and knowledge by constantly changing and developing within itself. With the advantage of being a very present and easy-to-shape material in nature, ceramics has become uniquely beautiful in numerous shapes and varieties in the hands of the ceramicists who shaped it.

Ceramic containers are aimed to contain food and beverages, precious liquids, jewelry, presentations to divine powers and many other things, in addition to hiding, protecting, moving a place from one place to another, keep and protect the person whose life on this earth ends in it, accompany him on his journey into the unknown. Although the mourning, ceremonies, burial of the deceased differed in each society, ceramic burial traditions played different roles and the relationship with man throughout his life continued after his death.

In this research, in the light of the researches and determinations made by anthropologists and archaeologists on the traditions of burial, the roles played by the typical selected ceramic containers in the dead burial traditions will be examined and the relationship of ceramic vessels with the postmortem human will be tried to be revealed.

Keywords: Ceramic, dead burial, tradition.

Academical disciplines/fields: Fine arts, ceramic and glass design.

- **Sorumlu Yazar:** Ali Temel Köşeler, Seramik ve Cam Tasarımı Bölümü, Güzel Sanatlar Fakültesi, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- **Adres:** Dokuz Eylül Üniversitesi Tınaztepe Yerleşkesi Güzel Sanat Fakültesi 35390 Buca / İzmir.
- **e-posta:** temel.koseler@deu.edu.tr
- **ORCID:** 0000-0001-8380-9355
- **Çevrimiçi yayın tarihi:** 27.12.2021
- **doi:** 10.17484/yedi.1027373

Geliş tarihi: 23.11.2021 / **Kabul tarihi:** 13.12.2021

1. Giriş

Seramik, doğumla başlayıp ölümle biten yaşam süreci içinde insana ihtiyaçlarını karşılamak üzere farklı biçimlerle eşlik etmiştir. İçinden yiyeceğini, yemek suyunu içmek, yiyecek ve içeceklerini saklamak, dini ayinlerde kullanmak için üretilen seramik kaplar ve heykelcikler ile binlerce yıl önce başlayan bu ilişki, günümüze kadar artan insan ihtiyaçlarıyla birlikte çeşitlenerek sürmüştür. Seramiğin şekillendirme, bezeme ve pişirim yöntemleri, üretimde kullandığı çömlekçi çarkı, fırınlar gibi araçlar dünyanın farklı bölgelerinde farklı zaman aralıklarında olsa da gelişerek günümüze kadar gelmiştir. Bu gelişim süreci içinde üretilen seramiklerin biçimleri de toplumların kültür yapısına, inançlarına, coğrafyalarına bağlı ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap vermek üzere çeşitlenmiştir.

Seramikler, yemek içmek kadar doğal olan tuvalet ihtiyacı için lazımlık, tuvalet taşı, rezervuar, pisuar ve benzerleri biçiminde üretilirken, çay kültüründe demlik, fincan, fincan tabağı, sütlük, şekerlik, tepsi olarak üretilmiştir. Tütün içmek için farklı biçimlerde pipo, sigara ağızlığı olurken; nargileler için lüle biçimiyle üretilmiştir. Mimaride iç ve dış duvar kaplaması karolar, çatılara kiremit, baca ve yapı malzemesi olarak farklı boyutlarda sırlı, sırsız, delikli veya içi dolu tuğla biçiminde üretilen seramikler; aydınlatma için gaz lambası hazneleri, yağ ve cami kandilleri olarak üretilmiştir.

Hediye verme kültüründe, birçok toplumda seramik yemek takımları, çay, kahve setleri evlenen çiftlere evlilik hediyesi olarak verilirken çiftlerde nikâha gelen davetlilere seramik biblolar ve içinde şeker olan seramik kutular hediye ederler. Çanakkale yöresinde görülen yeni doğan çocuk hediyesi ise kız ve erkek çocuklar için farklı biçimlerde akıtacak ağız olan sürahilerdir (Aldırmaz vd., 2009, s. 46). Ülkeler arasındaki diplomatik ilişkilerin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi için de seramikler hediye olarak verilmiştir.

Ming Hanedanının, Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurduğu ve bu durumda porselen nesnelere büyük rol oynadığı görülmüştür. Bu rolün en belirgin belgesi bugün Topkapı Sarayı'ndaki Çin Porselenleri Koleksiyonudur. Bu koleksiyon, Çin ve Osmanlı toprakları arasında karşılıklı olarak sık sık ziyaret gerçekleştirildiğinin göstergesidir (Cengiz, 2019, s. 75).

İnsan yaşamının farklı alanlarında kullanılmak üzere üretilmiş seramik örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Seramikler insan yaşamının sona ermesinden sonra ölü gömme geleneğinin bir parçası olarak da ölümlere eşlik etmektedir. Ölü gömme geleneği üzerine farklı disiplinlerde yapılan araştırmalarda doğal olarak seramikler de yer almıştır. Ancak bu çalışmaların bazıları ölü gömme geleneklerindeki uygulamaları bazıları da uygulamalarda rol oynayan özel bir grup seramiği tanımlamayı hedeflemektedir. Bu araştırmada seçilen tipik seramik kapların ölü gömme geleneklerinde oynadıkları roller incelenecek ve bir seramikçinin bakış açısıyla seramiğin ölüm sonrası insanla kurduğu ilişki ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

2. Ölü Gömme Geleneklerinde Seramik Kaplar

2.1. Ölü Gömme Geleneği

“Ölüm, insanlığın var olduğu ilk andan itibaren hep merak edilen (ölümden sonra ne olduğu), çözümünü aranan (ölümsüzlük), tanınmaya, tanımlanmaya çalışılan bir olgudur” (Parılı ve Uhri, 2018, s. 15). İnsanlık kendini tanımlayabildiği ilk andan itibaren ölüm olgusu karşısında duramamış ve ölüm fikrini bir türlü kabullenememiştir. Bu nedenle hayatı sonlanan kişinin bu dünyadan ayrılarak başka bir dünyaya göç ettiğine, orada yaşamaya devam ettiğine inanılmıştır. Öteki dünya anlayışıyla, inanışıyla birlikte insanlar ölümlerini gömmeye başlamışlardır. Bu anlayış ve inanış insanların gömü uygulamasını yaptıkları mezarlardaki çeşitliliği arttırmıştır. İnsana özgü duygusal bir hareket ile en başından itibaren mezara ölenin gündelik hayatta kullandıkları eşyalar öteki dünyada da kullanması için bırakılmıştır. Geçmişten günümüze kadar değişerek ve gelişerek gelen mezarların kendisi ve uygulanan ritüeller geçmişte yaşayan toplumları anlayabilmek için önemli bilgiler sunan olgulardır. Üst Paleolitik'ten itibaren insanların ölümlerini armağanlarla beraber gömmeye başlamış olmaları din etkisinin başladığını ve öteki dünya inancının var olduğunu göstermektedir (Parılı ve Uhri, 2018, s. 15).

Bu armağanlar genellikle ölenin gündelik hayatta kullandıkları ve öteki dünyada kullanılabileceği düşünülen eşyalar, bazen de ölenin statüsünü gösteren eşyalar olmuştur.

Ölü gömme geleneğinde, toplumsal ve kültürel farklılıklar görülse de temel iki gömme biçimi vardır. *İnhumasyon* denilen ölünün bedeninin doğrudan gömülmesi ve *kremasyon* denilen ölünün bedeninin yakılarak geriye kalanların gömülmesidir.

Ölü gömme geleneğinde, farklı malzemelerden üretilmiş eşyaların yanı sıra seramikler de oldukça çok görülmektedir. Seramik çamuru doğada kolay bulunabilir ve plastikliği nedeniyle kolay biçimlendirilebilir

bir malzemedir. Bunun yanında seramik ürünler pişirim sonrası dayanıklı bir yapıya kavuşur. Bu özellikleri ile seramik, insan yaşamının her alanında yer almakta, hatta ölümden sonra bile ona refakat etmektedir. Doğal etkilere karşı dayanıklılığı ile toprak altında çok fazla bozulmaya uğramadan binlerce yıl kalabilir. Bu özelliği ile araştırmacılara üretildiği döneme, bölgeye ve kültüre ait ipuçları vermektedir. Geçmişten günümüze farklı coğrafyalarda ölü gömme geleneğinde yer alan seramik; küp ve çömlek mezarlar, lahitler, mezar taşları veya işaretleri, çeşitli ölü hediyeleri, ölünün kemiklerinin, küllerinin veya organlarının konulduğu özel kaplar ve benzeri formlarda görülmektedir.

2.2. Küp Mezarlar

Birincil amaçları depolama olarak üretilen ve kullanılan büyük seramik küpler, *pitos* olarak da adlandırılır, dünyanın pek çok yerinde ve farklı kültürlerde içlerine ölü gömmek için kullanılmışlardır. Anadolu'da özellikle Kalkolitik Dönemde yaygın olarak görülen mezar tipleridir. Küp mezarlara ölüler doğrudan ya da yakıldıktan sonra kalan kül ve kemikleri koyularak ağız taşla veya çatı kiremiyle kapatılarak gömülmektedir. Böylece ölü beden rutubete, zararlı hayvanlara ve benzeri olumsuz etkenlere karşı korunmaya çalışılmaktadır. Genellikle *hocker* (cenin) pozisyonunda küp içine yerleştirilen ölünün yanına yaşarken kullandığı eşyalar, takılar ve benzeri hediyeler bırakılmaktadır. Ölünün bedeninin yakılarak veya bütün olarak gömülmesine bağlı olarak küplerin boyutları da değişmektedir. Küp mezarın yapılmasındaki amaçlardan birinin de insanın dünyaya nasıl ana karnında cenin pozisyonunda geldiyse dünyadan öyle gitsin mantığı olduğu düşünülmektedir (Kırkıl, 2019, s. 6). Bu küpler farklı boyutlarda olmanın yanında, yapıldığı bölge, dönem ve kültüre bağlı olarak biçimsel farklılıklar göstermişlerdir. Yüzeylerinde kulplar, yapıldığı kültüre ait semboller, şeritler ve çeşitli geometrik bezemeler, kabartma ya da kazıma olarak görülmektedir.

Anadolu'da farklı bölgelerdeki kazı alanlarından, biçimleri birbirlerinden farklı çok sayıda küp mezar çıkarılmış ve hala çıkarılmaktadır. Bazı küplerde birden fazla ölüye ait buluntu görülmekte, bunların da aile küp mezarları olduğu düşünülmektedir. Şekil 1'de görülen örnek küp mezar, Balıkesir'in Edremit ilçesindeki Kazdağları'nın eteklerinde bulunan Antandros Antik Kenti'ndeki mezar alanında yapılan kazılarda bulunmuş ve M.Ö. 6. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir küp mezardır (Firik, 2018). Büyük boyutlu bir saklama, depolama kabı olarak üretilen ancak ölü gömme işleminde de kullanılan, dibine doğru daralan geniş ağızlı, üzerinde kabartma şeklinde şeritler olan bir küptür.

Şekil 1. Antandros Antik Kentinde bulunmuş M.Ö. 6. yüzyıla ait olduğu düşünülen bir küp mezar (Firik, 2018).

Dünyadan örneklere baktığımızda, Uzak Asya, Japonya'da, 1998'de gün yüzüne çıkarılmaya başlayan mezar alanında bulunan küp mezarlar ilgi çekmektedir. Yoshinogari'de tarih öncesi döneme tarihlenen (M.Ö. 100- M.S. 100) Yayoi Dönemine ait bu mezar alanında 2000'nin üzerinde küp mezarı bulunmuştur ve 15.000'nin üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Bulunan örneklerden bazıları Anadolu'daki örnekleri gibi ağız bir taşla kapatılmış tek bir küpten oluşan mezarlar, bazıları da ağız açıklığı çok geniş iki küpün ağız kısımlarından üst üste koyulmasıyla oluşan küp mezarlardır. Yan yana sıralar halinde toprak altına gömülen küp mezarlarda, birçok kültürde görüldüğü gibi ölümler, kullandıkları günlük eşyalarla; küçük seramik kaplar, Çin veya Japon tarzında yapılmış bronz aynalar, kılıç, kama gibi silahlar, kolye, iğne, tarak gibi çeşitli takılarla gömülmüştür (Hudson ve Barnes, 1991). Küp mezarlar Asya'da Japonya'nın dışında Filipinler, Kore, Tayvan, Endonezya, Hindistan gibi daha birçok ülkede de görülmektedir. Asya'nın dışında daha birçok coğrafyadan bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

2.3. Çömlek Mezarlar

Çömlek mezarlar, küp mezarlara kıyasla daha küçük seramik kaplar olup ölünün yakılması sonrası kemik ve küllerinin gömüldüğü ve boyutlarından dolayı sıklıkla içine bebek ve çocukların da gömüldüğü mezar tipleridir. Tıpkı küp mezarlar gibi günlük kullanım için üretilmiş çömlekler olup, ağızları bir taşla veya sığ bir kâse ile kapatılarak mezar alanlarında bir arada gömülürler.

Çömlek mezara Anadolu'dan, Adıyaman Samsat'ta Geç Kalkolitik Döneme ait birçok tabakalanmanın bulunduğu kazı alanında çıkarılan bir buluntu, örnek olarak verilebilir. 16. kat mezarlığından buluntular arasında bir çocuğa ait çömlek mezar da bulunmaktadır. Çömlek mezarda 3-4 yaşlarında bir çocuğa ait iskelet ve bir bileziğe ait obsidyenden yapılmış, taş ve kireçtaşı boncuklar bulunmuştur (Kırkıl, 2019, s. 30). Şekil 2'de görülen bu çömlek mezar, alttaki geniş ağızlı bir çömlek ve üzerini kapamak için kullanılacak hemen hemen aynı ağız genişliği olan başka bir sığ seramik kaptan oluşmaktadır. Çömlek mezarlar da tıpkı küp mezarlar gibi dünyanın birçok bölgesinde, içine yiyecek içecek koymak için üretilseler de ölü gömmek için kullanılmışlardır.

Şekil 2. Adıyaman Samsat'ta Geç Kalkolitik Döneme ait bir çocuk çömlek mezarı (Kırkıl 2019, s. 31).

2.4. Seramik Lahitler

Bir veya daha çok ölünün gömülmesi için kullanılan, genellikle tekne ve kapak olmak üzere iki parçadan oluşan; taş, kurşun, ahşap ve seramik gibi farklı malzemelerden yapılmış; üzeri sade veya bezemeli, bitkisel, insan veya hayvan figürlü kabartmalı sandık biçimli kaplara lahit adı verilmektedir. Lahit için Eski Yunanca'da et yiyici anlamına gelen *sarkophagos* adı da kullanılmıştır. Muhtemelen lahit içine gömülen ölünün bir süre sonra bedeninin çürüyerek geriye yalnızca kemiklerinin kalmasını gözlemledikleri için et yiyen anlamında *sarkophagos* adı verilmiştir (Kucur, 2013, s. 5).

İlk lahitlere, Mezopotamya ve Mısır'da (M.Ö. 2686- 2613) rastlanır. Bu dönemde daha çok pişmiş toprak ve ahşap olan lahitlerde, yeniden dirilişe inanılması sebebiyle, sandukaların üzerinde, ev görünümü vermek için pencereler ve kapılar yer almaktadır. Mısır'da Eski İmparatorluk Dönemi'nde lahitler, önceleri ev biçimindedir. Daha sonraları *antropoid* (insan vücudunun dış hatları görünümünde) lahitler yapılmaya başlanmıştır (Kucur, 2013, s. 7).

En erken seramik (pişmiş toprak) lahitler M.Ö. 2200'lerde Mısır, Mezopotamya ve Suriye'de görülürken Anadolu'da, M.Ö. 6. yüzyılda Klazomenai'de görülmeye başlanmıştır. Batı Anadolu yerleşim yerlerinden olan Klazomenai aynı zamanda seramik lahitlerin üretim merkezi olmuştur (Kucur, 2013, s. 5). Dünyanın birçok bölgesinde özellikle mermer ve kireç taşından yapılmış çok görkemli örnekleri bulunan lahitler görülürken seramik örneklerine daha az rastlanır. Anadolu ise kireç taşı ve mermer lahitlerin yanında seramik lahit örnekleriyle de çok zengindir. Konusunu mitolojiden veya günlük yaşamdan alan sahnelerin betimlendiği detaylarla yapılmış, mermer ve kireç taşı örneklerden İskender Lahdi, Ağlayan Kadınlar Lahdi dünyada da en çok tanınan lahit örnekleri arasındadır.

Anadolu'da seramik lahit örneklerine baktığımızda, farklı bölgelerde yapılan kazılarda Klazomenai Lahitleri diye anılan lahitlerin yanı sıra dairesel kesitli lahitler de çıkarılmıştır. Klazomenai Lahitleri ilk dönemlerinde ağız çevreleyen bitkisel ve hayvan motiflerin yanı sıra günlük yaşama ait betimlemelerin kullanıldığı astar bezemeli dar pervazlı olan dikdörtgen sandık biçiminde iken daha sonraları ayakucu başucuna göre daha dar olan ve ağız çevresi yine bezemeli ancak daha geniş pervaz olan sandıklar

biçimindedir. Pervazlarında görülen bezemelerde kullanılan betimlemelerde dönemsel farklılıklar görülmektedir. Dairesel kesitli lahitler ise kesitleri daire biçiminde olup bir birine eşit veya alt kısmı daha geniş iki parçadan oluşan genellikle kabartma dekorlu lahitlerdir. Torpido, kozalak, koza ve benzeri biçimlerde, farklı kapak büyüklüklerinde ve yüzeyleri farklı kabartma bezemelere sahip çok örnek vardır. Kabartmalara bakıldığında, ekleme yöntemiyle yapılmış, genellikle ince veya kalın bantlar, fitiller, metal işlerden öykünülerek yapılan kabaralar ve madalyonlar, biçimindedir. Bu madalyonlarda üretildiği uygarlığa ait semboller, mühür dekorlar görülmektedir (Kucur, 2013, s. 10-17).

Anadolu'dan seramik lahitlere bir örnek olarak Şekil 3'de görülen Urla Klazomenai mezar alanında çıkarılan ve M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen Seramik Klazomenai Lahdi verilebilir. Lahit İzmir Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir. Daire kesitli seramik lahitlere örnek olarak Şekil 4'de görülen, Roma (M.S. 1. yüzyıl sonu-2. yüzyıl başı) Dönemine ait kozalak biçimli lahit verilebilir. Yozgat Müzesinde sergilenen bu lahit baş kısmından ayakucuna doğru daralmakta ve üzerinde biri küçük biri büyük iki kapak bulunmaktadır. Lahit yüzeyinde birbirine paralel kabartma bantlar ve aralarında yine kabartma zikzak motifi vardır. Boyu 185 cm genişliği 76 cm olan lahdin et kalınlığı 3 cm'dir (Kucur, 2013, s. 83).

Şekil 3. M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen Seramik Klazomenai Lahdi, İzmir Arkeoloji Müzesi (Tarih ve Arkeoloji. 2014).

Şekil 4. Yozgat Müzesinde sergilenen Kozalak biçimli, daire kesitli 185 cm boyunda 76 cm eninde lahit (Kucur, 2013, s. 168).

Seramik lahitlere bir örnek de çok tanınan ancak nadir bir örnek olan, Roma'da Museo Nazionale di Villa Giulia sergilenen Eşlerin Lahdi'dir. M.Ö. 520'de yapılmış bu astarlı seramik lahit, 19. yüzyılda antik Caere'nin Banditaccia Nekropol'ünde arkeolojik kazılar sırasında gün yüzüne çıkarılmıştır. Yaklaşık 210 cm uzunluğunda 110 cm genişliğinde olan ve içinde yakılmış insana ait kemik ve külleri bulunan lahidin kapağında kanepede oturmuş bir çift tasviri bulunmaktadır. Her iki figür, çok güzel kıyafetler içerisinde, son derece detaylı yapılmış bir kanepede oturmuş ve yastıklara dayanarak uzanmaktadır. Kıyafetleri, saç biçimleri sivri burunlu tipik Etrüsk çizimleri ile uzanan çift dönemin uzun orantılarına sahiptir. Bu mutlu çift tablosu ve eğlence, geleneksel Etrüsk ölüm seremonilerinin tipik bir tavrıdır (Becker, t.y.).

Şekil 5'de görülen Eşler Lahdi, seramik üretim tekniği açısından incelenirse Arkaik Dönem Seramik ustalığının ne kadar başarılı olduğunu gösterir ve bu boyutta astarlı bir seramik için dönemine göre çok başarılıdır.

Şekil 5. Eşlerin Lahitleri, M.Ö. 520 (Becker, t.y.).

2.5. Urneler

Ölü gömme geleneğinde yakarak gömme inancının bir uzantısı olarak çıkan urne (*urn*) terimi, aslında ölümü çağrıştıran bir sembol olarak bilinmektedir. Tarih boyunca, dünyanın birçok bölgesinde ve farklı kültürlerde, nerede bir ölü yakma geleneği varsa orada urne vardır denilebilir. Bu sebeple ölü gömme geleneğinde en geniş coğrafyada görülen ve çeşitlilik gösteren gruptur. Günlük yaşamda kullanılan ve tiplerinden dolayı urne adı verilen özellikle seramik kaplarla karıştırıldığından dolayı mezar urneleri, cenaze urneleri olarak adlandırılmışlardır. Urnelerin bilinen eski örnekleri Çin'in Jiahu Bölgesinde arkeolojik kazılarda bulunmuştur ve M.Ö. 7000'lere kadar uzanmaktadır (Death io, t.y.). Urneler yakılma işleminden sonra geriye kalan kül ve kemiklerin içine doldurulduğu geniş ağızlı vazo biçimindedir. Taş, cam ve metal olmasının yanında seramik örneklerine de rastlanılmaktadır ve seramik urneler çeşitlilik açısından çok zengindir.

Urneler, yakılma işleminin ardından geriye kalanlarla doldurulup, gömü alanında toprağa gömülmüşlerdir. Roma döneminde urneler toprağa gömülmek yerine *columbarium* adı verilen yer altında veya üstünde inşa edilmiş odalarda nişler içerisinde veya raflara koyularak saklanmışlardır (Death io, t.y.). Yakılarak gömme geleneğinin günümüzde devam eden bir gelenek olması nedeniyle urneler ve *columbariumlar* hala kullanılmaktadır. Ve günümüzde seramikten urnelerin üretimi ve ticareti devam etmektedir.

Şekil 6'da görülen Anadolu'dan örnek, Samsun'un kuzeybatısındaki Toraman Tepe Amisos Antik Kentinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış urne mezardır. MÖ geç 2. yüzyıl - 1. yüzyıl'ın başlarına tarihlenen urneye ölünün yakılarak gömüldüğü, içinden çıkan kemik ve küllerden anlaşılmaktadır. Yarısından itibaren üst kısmı kırmızı astarlı olan kulplu urne yaklaşık 15 cm'dir (Alper ve Kolağasıoğlu, 2018).

Şekil 6. Amisos Antik Kentinde çıkarılmış urne, M.Ö. 2.- 1. yüzyıl. (Alper ve Kolağasioğlu, 2018).

Şekil 7. Helenistik Döneme ait Urne (Huntsman ve Becker, 2013).

Büyük lahitlerin maketi gibi kutu ve kapaktan oluşan, üzerinde savaş sahnesi veya mitolojik olayların tasvir edildiği kabartma figürler bulunan urneler de oldukça tipik urne örneklerindedir. Şekil 7’de M.Ö. 3. yüzyıla tarihlenen Helenistik Döneme ait, üzerine savaş sahnesi betimlenmiş kalıp ve elle biçimlendirilmiş seramik urne içinde az miktarda kemik ve kül ile bulunmuştur. Yaklaşık 66 cm x 33 cm boyutlarındaki urne Metropolitan Sanat Müzesinde bulunmaktadır (Huntsman ve Becker, 2013).

2.6. Kanopik kavanozlar

Kanopik kavanozlar, Mısır’da mumyalama işlemi sırasında ölünün çıkarılan iç organlarının koyulması için yapılmış kavanozlardır. Her bir organ farklı kavanozlara koyulmuştur. Genelde kireç taşından ve

seramikten yapılan bu kavanozlar ölen kişinin iç organlarını öbür dünya için saklamak ve korumak amacıyla kullanılmıştır. Eski Krallık Dönemi kanopik kavanozlar nadiren yazılıken ve düz bir kapağı varken, Orta Krallık Döneminde yazıtlar daha olağan hale gelmiş ve kapaklar genellikle insan kafaları biçiminde yapılmıştır. On Dokuzuncu Döneminde ise dört kapağın her birinde Gökyüzü tanrısı Horus'un dört oğlundan biri, organların koruyucusu olarak tasvir edilmiştir (Canopic jar, t.y.).

Şekil 8'de görülen kanopik kavanozlar, Metropolitan Sanat Müzesinde sergilenen, 18. Kraliyet Dönem'inden Ruiu'ya aittir ve Metropolitan Sanat Müzesinde sergilenmektedir. Mumyalandıktan sonra organlarının saklandığı bu seramik kanopik kavanozlar, devetüyü renginde ve baş biçimindeki kabartmalı kapakları mavi beyaz boyalıdır. Kapağı ile birlikte 33,5 cm olan kavanozlar bulunduğu nemden dolayı yıpranmış olsa da üzerindeki yazıtlar çözümlenebilmiştir. 14. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bu kavanozların üzerinde yazıtlarla beraber mumyaların koruyucusu tanrıçaların Isis, Nephthys, Selkit, ve Neit'in sembolleri de vardır (Metmuseum, t.y.).

Şekil 8. Ruiu ait seramik Kanopik kavanozlar, M.Ö. 1504–1447 (Canopic jar , t.y.).

2.7. Larnax

M.Ö. 14. yüzyılın başlarında Girit Adası Minos Kültürü'nde sandık biçimli seramik tabutlar, dönemin standart gömü eşyası olarak görülür. Muhtemelen Mısır'da görülen ahşap örneklerinden esinlenerek önceleri ahşaptan daha sonra ise seramikten yapılmıştır. Dört ayağı üzerine yerleşen larnax, dikdörtgen prizma biçimde ve çatı tipinde kapaklıdır. Genellikle gövdesi ve kapaklarında iki veya daha çok sayıda çift kulp bulunan seramiklerin yüzeyi bezemelidir. Alttaki kutunun ve kapağın ağız kenarlarında iki parçanın birbirine iple bağlanması için delikler mevcuttur. Larnaxlar'ın dibinde muhtemelen beden çürümelerini hızlandırmak için çok sayıda delik vardır. Seramik larnaxlar ortalama olarak 1m boyunda 60 cm yüksekliğinde 45 cm genişliğinde ölçülere sahiptir. Kazı araştırmalarında çıkarılan bu seramik tabutların içlerinde çoğunlukla insan kemikleri ve basit kişisel eşyalar, seramik vazolar bulunmuştur (Watrous, 1991, 285-307).

Larnaxlar'ın üzerindeki astar bezemeler soyut tasarımlar, törensel insan, hayvan figürleri, kutsal bitkiler ve öte dünya tasvirleri olarak dört grupta görülmektedir. Larnaxlar'ın üzerinde görülen soyut tasarımlar veya desenler en yaygın grup olup spiraller, dalgalı, kavisli, dama tahtası gibi çizgilerdir. İkinci bezeme grubunda ise törensel eylemleri gerçekleştiren kadın figürleri, boğalar, kuşlar, boynuzlar, kutsama ve sunak tasvirleri görülmektedir. Üçüncü grupta, doğadan esinlenerek çizilen çiçekler, yunuslar, deniz yosunu, denizyıldızı gibi geleneksel Minoan motiflerinden oluşur. Ahtapotlar bu gruptaki en popüler deniz canlılarıdır. Dördüncü grupta gemiler, geyik avı, vahşi keçi, boğa ve savaş arabası kalkışı, Ege kökenli olmadığı düşünülen Nilotik (Mısır kültürüne ait) motifler, su kuşları, papirüs ve palmyeler görülür (Watrous, 1991, s. 285-307). Şekil 9'da Minos Dönemine ait kuş ve deniz canlılarının tasvir edildiği astar bezemeli seramik Larnax görülmektedir.

Şekil 9. Minos Dönemine ait kuş ve deniz canlılarının tasvir edildiği astar bezemeli, seramik Larnax (Minoan larnax, t.y.).

2.8. Ölü Kemiği Muhafaza Kapları (*Ossuary / Nâvs*)

Batı literatüründe Ossuary ve Ortaçağ Araplarında *Nâvs* denilen ölü insan kemiklerinin ve bazen de kutsal sayılan kalıntıların saklandığı muhafazalardır. Daha çok, Hindistan'dan doğarak Orta ve İç Asya ve Çin'e yayılan Budizm'den ve *stupa* kültüründen kaynaklanan bu kapların, yeterli sayıda örneği Orta Asya kazı ve araştırmalarında ele geçmiştir. Zerdüştlük ve atalar kültü, ateş kültü gibi inanışların da söz konusu muhafaza kaplarının doğuşunda etkili olduğu anlaşılmaktadır (Çoruhlu, 2019, s. 873).

Ölü kemiği muhafaza kaplarını diğerlerinden ayıran belirgin özelliği biçimsel farklılık ve büyüklük değildir. Ölünün doğrudan veya yakılarak gömüldüğü geleneğinin dışında bedeninin ağaçların veya tepelerin yüksek yerlerinde çürümeye bırakıldığı bir başka ölü gömme geleneği ile ilişkili olmasıdır. Çürüme sonrası kalan kemikler bu kaplara koyularak muhafaza edilir. Bu kapların zerdüş inancıyla ilişkilendirilmesinin nedeni de budur.

Zerdüş inancında, sessizlik kulelerinde ölümlerini terk edip, ölü bedenlerini kuşlar veya başka hayvanlar tarafından yenilerek yok olması için ağaçlara bırakıp sonra gelip kemiklerini alarak kutulara koyarlar. Ayrıca, Türklerin ölümlerini çadır içinde bekletme geleneklerinden ve bazı kemik kutularının biçimlerinin çadıra benzemesinden dolayı da kemik kutuları Türkler'le ilişkilendirmişlerdir. Zerdüştlüğün yeniden dirilmenin kemiklerden başlayacağına inancı ve Türklerin öte dünyada yaşamak için kemiklere ihtiyaç olduğuna inancı bu ilişkilendirmeleri desteklemektedir (Çoruhlu, 2019, s. 880).

Bu kaplar lahitler kadar büyük boyutlu değildir. Genelde dörtgen, oval veya çadır biçimindedir. İnsan biçiminde olanlara da rastlanılmaktadır. Bazılarının yüzeyi sade iken bazıları kazıma bezemelidir. Çoğunluğu seramikten yapılmıştır, az sayıda madeni veya taş örnek de vardır. Bir kapak kısmı ile alt gövdeden oluşan kaplarda, kapakta ve gövdede ajur tekniğiyle açılmış delikler bulunmaktadır. Deliklerin dinsel inanışlardan dolayı açılmış olduğu ileri sürülür. Bazılarına göre öteki âleme geçiş kapısı veya tapınak giriş kapısı ya da pencereleri ifade ederler (Çoruhlu, 2019, s. 873-881). Deliklerin yapılması amacına dair farklı kültürlerde de benzer düşünceler görülmektedir. Kuzey Amerika'nın güneyinde seramik üreten Pueblo Yerlileri seramik yüzeylerde çizdikleri bantların uçlarını birleştirmeyip aralık bırakmaktadırlar. Böylece ruhun kabın içinde hapis kalmayıp özgürlüğe kavuştuğuna inanılır.

Şekil 10'da görülen örnek 1.- 2. Yüzyıla ait Özbekistan, Koy Kırılğan Kale'den ölü kemiği muhafaza kabıdır. Seramikten yapılmış insan biçimli kaba baktığımızda kaide üzerine oturan bir kadın figürü görülüyor. Figür kalçanın biraz üzerinden kesilmiş iki parçadan (ana gövde ve kapaktan) oluşuyor. Kadının elbisesinin ucundaki dantel veya fırflar ve yüzü, detaylı olarak çalışıldığını gösteriyor. Yüze kırmızı renkte astar uygulanmıştır.

Şekil 10. Pişmiş topraktan yapılmış insan biçimli ölü kemiği kabı (*Ossuary*), 1-2. Yüzyıl (Çoruhlu, 2019, s. 892).

2.9. Mezar Taşları (Mezar İşaretleri)

Gelişen ve değişen inanç sistemleri içinde insanlar sadece ölümlerini gömmekle yetinmemiş, aynı zamanda öbür dünyada ruhun huzur içinde varlığını sürdürmesi için, bağlı buldukları kültürlerin inanç sistemleri dahilinde belli ritüelleri uygulama ihtiyacı da hissetmişlerdir. Bunu gerçekleştirmenin ilk ve belki de en önemli adımı, mezarın yerini gösterecek işaret veya işaretlerin kullanılmasıdır. Bu işaretler en basit şekliyle mezarın üzerine küçük bir tepcecik oluşturacak şekilde toprağın yığılmasından devasa tümülüsler, işlenmemiş doğal bir taş kütesinden figürlü ve motifli mezar *stellerine*, pişmiş toprak kaplardan insan heykellerine ve anıtsal mezar yapılarına kadar çok farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır (Yağız, 2014, s. 130).

Farklı kültür ve inançlarda ölünün doğrudan toprağa gömüldüğü mezarlarda mezarın başucuna dikilen mezar taşları üzerinde, ölüye dair bilgiler olmasının yanında, ait olduğu toplumun inancına ait sembol ve yazılar da olabilir. Dayanıklılığından dolayı çeşitli taşlar mezar taşı olarak tercih edilirken, seramik de ölü gömme geleneklerinde mezar taşı olarak yerini almıştır.

Günümüzde mezar taşları biçimleri, boyutları ve üzerindeki yazılar, bezemeler ve semboller ölen kişinin statüsüne dair mesaj verir. M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Erken Yunan sanatında zengin bir elit kesimin saygınlıklarını, güç ve statülerini ölümden sonra da göstermek amacıyla hizmet eden işler yapılmıştır. Geometrik Dönemden Arkaik Döneme uzanan bu süreçte mezarlar için yapılan bu işler, izleyici üzerinde etki bırakan daha anıtsal, daha gösterişli ve ayrıntılı işler olmuştur (Scott, 2015).

Geometrik Dönemde, ölü gömme geleneğinde sosyal statünün ve tanrıya iyi davranışlar göstermenin göstergesi olarak kraterler, amforalar ve diğer seramik kaplar, günlük kullanım nesnelere olmanın dışında bir rol üstlenmiştir. Ölü gömme sahneleri ve törenleri öleni onurlandırmak amacıyla seramik yüzeylerde tasvir edilmiştir. Amforalar önceleri yakılan ölünün küllerinin saklandığı kaplar olarak kullanılırken mezar taşı olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Erkekler için kraterler, kadınlar için amforalar mezar belirleyici olarak kullanılmıştır. Geometrik Dönemin sonlanıp Arkaik Dönemin başlamasıyla mezar belirleyici seramiklerin kullanılması bitmiş ve heykeller kullanılmaya başlanmıştır. Erkekler için çıplak erkek heykelleri, kadınlar için de giyinmiş bakire heykelleri kullanılmaya başlanmıştır (Scott, 2015).

Antik Yunanda Geometrik Dönem'e ait mezar taşlarından (mezar işaretlerinden), güzel bir örneği Şekil 11'deki Newyork Metropolitan Sanat Müzesinde sergilenen Dipylon Krateri'dir. 110 cm yüksekliğinde ve 65 cm çapındaki krater, Kerameikos'taki Dipylon Mezarlığında bulunmuştur. Astar bezemeli kraterin iç

boşluğuna bakılınca dibinde delik olduğu görülür (şarabı su ile karıştırma işlevinin dışında kullanıldığını gösterir). Bantlarla ayrılmış yüzey stilize insan ve hayvan figürleri ve soyut motiflerle tamamen doldurulmuş, açık üzerine koyu etkisiyle bezenmiştir (Dipylon Krater, t.y.).

Ağız kısmındaki geniş *meander* motifi altında figürlü sahnelerde bir ölü gömme töreninin üç aşamasından ikisi tasvir edilmiştir. İlk aşamada olan matem aşamasında, ölünün bir kaide üzerine yatırıldığı, her iki yanında kadınların matem anlatan hareketle kollarını başlarına kaldırıp saçlarını yolduğu tasvir edilmiş ve figürlerin arasındaki boşluklar soyut geometrik motiflerle doldurulmuştur. İkinci aşamada, ölünün mezarlığa taşınması aşamasında cenaze alayında cesedi taşıyan at arabaları ve kum saati şeklindeki kalkanlarla savaşçılarını tasvir edilmiştir (Dipylon Krater, t.y.).

Şekil 11. Mezar işareti olarak kullanılmış Dipylon Krater (Dipylon Krater, t.y.).

Günümüzde işlevsel seramik formların mezar işareti (mezar taşı) olarak kullanıldığı görülmesine de seramikçilerin daha ucuz olmasının da etkisiyle tercih edilen sırsız seramik mezar işaretleri ürettikleri görülmektedir.

2.10. Ölü Hediyeleri

Ölü hediyeleri, ölü gömme geleneği içinde önemli bir yer tutmaktadır. Mezar hediyelerinin ölüyle beraber gömülmesinin amacı öte dünyada kendini evinde gibi hissederek bu eşyaları kullanabilmesi ve bu yeni dünyanın tanrılarına hediyeler sunması inancı ile beraber, ölünün onurlandırılması düşüncesidir denilebilir. Bunların dışında ölüye gösterilen saygının ona verilen hediyelerin aynı zamanda tanrıya da saygı gösterme ve onu memnun etme olduğuna inanmak, ölünün sosyal statüsünü, zenginliğini göstermek gibi amaçlarda ölüyle beraber hediyelerin gömülmesinde etken olmuştur. Ölü hediyeleri gömüldüğü döneme, bölgeye ve kültüre göre değişkenlik gösterir ve birçok arkeolojik veriyi de beraberinde taşır. Ölü hediyeleri ölünün günlük yaşamda kullandığı kaplar, takılar, silahlar, mesleğine ait aletler olduğu gibi ölü gömme törenine gelenlerin getirdiği hediyeler, törende kullanılan tören kapları olabilir. Bunların bir kısmı altın, gümüş gibi değerli madenlerden; bir kısmı cam, ahşap, seramik ve başka malzemelerden olmuştur. Seramik heykelticiler ve kaplar, kandiller, oyuncaklar ve benzerleri oldukça çok rastlanılan hediyelerdendir (Harke, 2014).

Seramik ölü hediyelerine, hayranlık uyandıracak örnek olarak Mimbres Kaseleri verilebilir. M.S. 600- 1150 arasında Kuzey Amerika'nın güneyinde, New Mexico yakınlarındaki bölgede, Mimbres Vadisinde yerleşik yaşayan Mimbres Kültürü, beyaz üzerine siyah bezemeli kaseleri ile ünlüdür. 20. yüzyılın son çeyreğinde

bölgede yapılan kazılarda, M.S. 1000 ile 1130 arasına tarihlenen kaseler çıkarılmıştır. Kaselerin iç yüzeylerine, günlük yaşamlarını, yaşadıkları doğal çevreyi ve doğal çevreyle olan ilişkilerini ustalıkla betimlemişlerdir (Jude, 2013).

Mimbres Mezarlarından çıkarılan bu kaseler, ölü hediyesi olarak ölünün yanına, bazen de ölünün başını kapatacak şekilde mezara bırakılmıştır. Ölü hediyesi olarak mezarlara bırakılan bu kaselerin dikkat çeken başka bir özelliği ise, büyük çoğunluğunun diplerinde delik olmasıdır. *Kill hole* adı verilen bu deliklerin kaseleri mezara koyma aşamasında açıldığı düşünülmektedir. Deliklerin açılma sebebi olarak iki düşünce vardır; bir düşünce, ruh deliği de denilen bu delikten ölünün ruhunun çıkararak huzura kavuşacağı inancı; diğer düşünce, ölünün hayattayken kullandığı kâsenin bir başkası tarafından kullanılmasını engellemektir (Jude, 2013).

Şekil 12'de balık ve iki insan figürünün bulunduğu beyaz zemin üzerine siyah bezemiş Mimbres Kasesi görülüyor. Mimbres kaselerinde görülen insan ve hayvan arası figürler bu kâsede de görülmektedir. Mezar hediyesi olan kâsenin ortası delinmiş.

Şekil 12. Beyaz üzerine siyah bezemeli Mimbres Kâse, M.S. 1100-1400 (Detroit Institute of Arts, t.y.).

3. Sonuç

Seramiğin ölü gömme geleneklerinde, ölüyü koruma amacıyla içine aldığı bir kap; öte dünyada kullanılmak üzere yoldaşlık yapmak, ölüye gösterilen saygı ve değeri göstermek amacıyla hediye ve ölünün yerini belirtmek, yaşayanlara hatırlatmak için işaret olduğu görülmüştür. Arkeologların gün yüzüne çıkardığı bu seramikler, ölü gömme gelenekleri ve ölüye ilişkin bilgiler dışında dönemin doğal çevresi ve toplumun yaşam biçimi, gelişmişlik düzeyi hakkında yani yaşayanlar hakkında da bilgi verir.

Bölgesel, dönemsel ve kültürel farklılıklar beraberinde çeşitliliği getirir. Seramik alanının kendi içinde yaşadığı gelişim ve değişim etkisi de eklendiğinde bu çeşitlilik ile seramikler daha da artmaktadır. Araştırma kapsamında seçilen örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak farklılıklara rağmen benzer işlevleri karşılamaktadırlar. Sonuç olarak seramik kapların ölü gömme geleneğindeki yeri ve ölüm sonrası insanla ilişkisi hakkında şunları söyleyebiliriz.

Seramik ölü gömme geleneklerinde; ölüyü koruma amacıyla içine aldığı bir kap, öte dünyada kullanılmak üzere yoldaşlık yapmak, ölüye verilen saygı ve değeri göstermek amacıyla bir hediye ve ölünün yerini belirtmek, yaşayanlara hatırlatmak için bir işaret olmuştur. Arkeologların gün yüzüne çıkardığı bu seramikler, ölü gömme gelenekleri ve ölüye ilişkin bilgiler dışında dönemin doğal çevresi ve toplumun yaşam biçimi, gelişmişlik düzeyi hakkında yani yaşayanlar hakkında da bilgi vermektedir. Belki de öte dünya için hazırlanan hediyeler kendinden sonra gelen nesiller içindir.

Kaynakça

- Aldırmaz, C., Okumuş, H. ve Cengiz, Ş. (2009). Doğum adetlerinde kullanılan Çanakkale testi ve sürahilerin sembolik dili. *Zeynep Kâmil Tıp Bülteni*, 40(1), 46.
- Alper, O. ve Kolağasıoğlu, M. (2018). Amisos'ta urne mezar geleneği. *Amisos Dergi*, 3(4), 167-200.
- Becker, J. A. (t.y.). Sarcophagus of the Spouses (Rome). *Khan Academy*.
<https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/ancient-mediterranean-ap/ap-ancient-etruria/a/sarcophagus-of-the-spouses-rome>
- Canopic jar. (2021, Kasım 26). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Canopic_jar
- Cengiz, C. (2019). *Doğudan batıya kültür nesnesi olarak porselen* (Tez No. 600430) [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Çoruhlu, Y. (2019). Orta Asya'da ölü kemiği muhafaza kapları (Ossuary / Navs) ve Türk Sanatı'ndaki yeri üzerine değerlendirmeler. *Akdeniz Sanat Dergisi* [Özel sayı], 13(23), 873-896.
- Death io. (t.y.). A brief history of the urn. <https://www.death.io/brief-history-urn/>
- Detroit Institute of Arts. (t.y.). Mogollon Mimbren, Bowl. <https://www.dia.org/art/collection/object/bowl-54783>
- Dipylon Krater. (t.y.). In *Wikiwand*.
https://www.wikiwand.com/en/Dipylon_krater#/Description_of_the_Dipylon_krater_in_New_York
- Firik, H. (2018, 23 Eylül). Antandros Antik Kentinde pitos mezarlar bulundu. *Arkeolojik Haber*.
<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-antandros-antik-kentinde-pitos-mezarlar-bulundu-16973/>
- Harke, H. (2014, 9 Haziran). Grave goods in early medieval burials: Messages and meanings. *Mortality*, 41-60. doi: 10.1080/13576275.2013.870544
- Hudson, M. ve Barnes, G. L. (1991). Yoshinogari. A Yayoi Settlement in Northern Kyushu. *Monumenta Nipponica*. 46. 211-235.
https://www.jstor.org/stable/2385402?seq=15#metadata_info_tab_contents
- Huntsman, T. ve Becker, M. J. (2013). An analysis of the cremated human remains in a terracotta cinerary urn of the third-second century BCE from Chiusi now in the Metropolitan Museum of Art in New York. *De Gruyter*, 153-164. doi: 10.1515/etst-2013-0011. .
- Jude, I. (2013, Mayıs). On the trail of the Mimbres. *Archeology. A publication of the Archaeological Institute of America*. <https://www.archaeology.org/issues/89-1305/features/738-mimbres-bowls-southwest-collapse-reorganization>
- Kırkıl, D. (2019). *Anadolu kalkolitik dönemi'nde ölü gömme uygulamaları* (Tez No. 596465) [Yüksek lisans tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Kucur, D. (2013). *Anadolu'da dairesel kesitli pişmiş toprak lahitler*. (Tez No. 340543) [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Metmuseum. (t.y.). Canopic jar of Ruiu. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/549138>
- Minoan larnax. (t.y.). In *Wikimedia commons*.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Minoan_larnax,_brids,_carriage,_seascape,_Crete,_AMH,_145315.jpg
- Scott, N. (2015, 19 Kasım). Grave markers of the ancient elite. *Furman University scholar exchange*.
<https://scholarexchange.furman.edu/art231/1/>
- Tarih ve Arkeoloji. (2014, 15 Temmuz). Klazomenai/Urla lahitleri.
<https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2014/07/klazomenai-urla-lahitleri.html>
- Watrous, L. V. (1991). The origin and iconography of the late Minoan Painted Larnax. *The American School of classical studies at Athens*, 60(3), 285-307. doi: 10.2307/148065
- Yağız, K. (2014). Antandros mezar taşları. *TÜBA-AR Dergi*, 17, 129-142.